

Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ
ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ*

ΓΕΩΡΓΙΑ ΞΑΝΘΑΚΗ-ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ

Ἡ Ἄλωση τῆς Βασιλίδος τῶν Πόλεων, ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα γεγονότα τῆς παγκόσμιας Ἱστορίας, σηματοδότησε οὐσιαστικὲς ἐξελίξεις στὴν πορεία τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀνατολῆς, καθιέρωσε τοὺς Ὀθωμανοὺς Τούρκους ὡς τὴν πρώτη δύναμη στὸν τότε γνωστὸ κόσμον καὶ κατέφερε καίριον πλήγμα στὴν ἑλληνικὴ φυλὴ, στὴν Ὀρθοδοξία καὶ στὰ πνευματικὰ καὶ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα εἴκοσι καὶ πλέον αἰώνων Ἑλληνισμοῦ, μέχρι τὴν Παλιγγενεσία καὶ τὴν ΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ.

Γιὰ πάντα ἡ Ἄλωση θὰ σφραγίζει τὴν μνήμη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πρωτίστως διότι συνδέεται μὲ μία μοναδικὴ στὴν ἱστορία μας μορφή, ποὺ συνδυάζει τὴν γενναιότητα καὶ αὐτοθυσίαν τοῦ Λάκωνα μαχητῆ μὲ τὴν παιδείαν, τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν πολιτικὴν δεινότητα τοῦ Βυζαντινοῦ ἡγέτη, τὴν μορφήν τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου.

Πολυάριθμες καὶ πλούσιες σὲ πληροφορίες εἶναι οἱ πηγὲς ποὺ διέσωσαν περιγραφὰς τῆς Ἀλώσεως. Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ δυτικοὶ καὶ Σλάβοι ἀφηγήθησαν διεξοδικὰ τὰ σχετικὰ γεγονότα, ὥστε νὰ μποροῦμε μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια ν' ἀναπαραστήσωμε, τουλάχιστον σὲ γενικὲς γραμμὰς, τὴν ἱστορίαν τῶν δύο περίπου μηνῶν τῆς πολιορκίας καὶ τὰ ὀδυνηρὰ ἐπακόλουθα τῆς Ἀλώσεως.

* Εἰσήγησις ἐκφωνηθεῖσα στὴν Ἑνωσὴ Κωνσταντινοπολιτῶν Ἑλλάδος καὶ στὸ Πανεπιστήμιον Πελοποννήσου, Πνευματικὸν Κέντρον Καλαμάτας τὴν 29/5/2002 καὶ 29/5/2004 ἀντιστοίχως.

Παράλληλα πρὸς τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες, μνημεῖα τοῦ ἔντεχνου λόγου καὶ τῆς λαϊκῆς παράδοσης, κυρίως οἱ διάφοροι Θρήνοι, περιγράφουν μὲ ἐνάργεια, γλαφυρότητα καὶ συγκίνηση τὶς συνθήκες ὑπὸ τὶς ὁποῖες συνέβησαν τὰ τραγικὰ γεγονότα, τὶς δοξασίες καὶ τὰ δεινὰ τῶν ὑποδούλων ἀλλὰ καὶ τὴν ἄσβεστη ἐλπίδα γιὰ τὴν μελλοντικὴ ἀνάσταση τοῦ γένους. Μὲ τοὺς Θρήνους τῆς Ἀλώσεως, ὅπως εὔστοχα εἰπώθηκε,¹ τὸ ἱστορικὸ γεγονός μετουσιώνεται σὲ ζωντανὴ παράδοση μέσω τοῦ λόγου.

Τὴν μεγαλύτερη ἀξιοπιστία καὶ ὡς ἐκ τούτου καὶ τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἀναμφίβολα παρουσιάζουν οἱ ἀφηγήσεις τῶν τεσσάρων ἱστορικῶν τῆς Ἀλώσεως, τοῦ Δούκα, τοῦ Κριτοβούλου, τοῦ Σφραντζῆ καὶ τοῦ Λαονίκου Χαλκονδύλη. Οἱ περιγραφές τους ἀλληλοσυμπληρώνονται καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διαγράψωμε ὥρα μὲ τὴν ὥρα, ἂν ὄχι στιγμὴ μὲ στιγμὴ, τὴν τραγικὴ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων.²

Ἡ μορφή καὶ ἡ δράση τοῦ ἡρωικοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου συνδέονται ἀναπόσπαστα ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Ἀλώσεως καὶ ἀναδεικνύονται μέσα ἀπὸ τὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν καὶ τὰ συμβάντα ποὺ σηματοδότησαν τὴν Πτώση τῆς Βασιλεύουσας. Αὐτὴν τὴν πορεία θὰ ἀκολουθήσωμε κι ἐμεῖς σκιαγραφώντας τὴν μορφή του. Ἄς δοῦμε πρῶτα τὸ οἰκογενειακὸ, πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον τοῦ τελευταίου ἡρωικοῦ ἡγέτη τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Χριστιανοσύνης, ὡς τὶς παραμονὲς τῆς Ἀλώσεως.

Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ ΙΑ΄ ὁ Παλαιολόγος, ὁ ἐπονομαζόμενος καὶ Δραγάτζης ἀπὸ τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τῆς μητέρας του, ἦταν ὁ ἰκανώτερος ἀπὸ τοὺς ἕξι ἀδελφοὺς, γιοὺς τοῦ Μανουὴλ Β΄ καὶ τῆς αὐτοκράτειρας Ἑλένης. Μεγαλύτερος ἦταν ὁ Ἰωάννης ὁ Η΄ καὶ μετὰ, κατὰ ἡλικιακὴ σειρά, ἀκολουθοῦσε ὁ Θεόδωρος, ὁ Ἀνδρόνικος, ὁ Κωνσταντῖνος, ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Θωμᾶς.

Ὁ Ἰωάννης ὁ Η΄ ἐπίστευε ὅτι μόνον δυτικὴ βοήθεια μποροῦσε νὰ σώσῃ τὴν αὐτοκρατορία. Ἔτσι ὅταν ἀνέλαβε τὸν θρόνο, παραβλέποντας τὴν συμβουλὴ τοῦ πατέρα του αὐτοκράτορα Μανουὴλ,

1. Α. Τετζάκη, Κείμενα Ἐμψυχα, ἐφημ. Τὸ ΒΗΜΑ 21.3 1956, σ. 1.

2. Γ. Ζώρα, *Ἡ Ἀλωσις τῆς Κων/λεως καὶ ἡ Βασιλεία Μωάμεθ Β΄ τοῦ Κατακτητοῦ*, Ν. Β. Τωμαδάκη, Δούκα - Κριτοβούλου - Σφραντζῆ - Χαλκοκονδύλη, *Περὶ Ἀλώσεως τῆς Κων/λεως (1453)*. Συναγωγὴ κειμένων μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν 4 ἱστοριογράφων, Ἀθῆναι 1953.

έπεδίωξε την Ένωση με την Ρώμη συμβάλλοντας αποφασιστικά στην σύγκληση μιάς, όσον τὸ ἐπέτρεπαν οἱ περιστάσεις, Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἡ Σύνοδος ἔγινε στὴν Φερράρα τὸ 1438 καὶ τὸν ἐπόμενο χρόνο μεταφέρθηκε στὴν Φλωρεντία. Ἀπὸ ἑλληνικῆς πλευρᾶς, πλὴν τοῦ αὐτοκράτορος, ἐπρωτοστάτησαν τρεῖς ἐπίσκοποι, ὁ Βησσαρίων, μητροπολίτης Νικαίας, ὁ Ἰσίδωρος, μητροπολίτης Κιέβου καὶ πάσης Ρωσίας καὶ ὁ Μᾶρκος ὁ Εὐγενικός, μητροπολίτης Ἐφέσου, καθὼς καὶ τέσσερις φιλόσοφοι, ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ὁ Γεώργιος Ἀμυροῦτζης, ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος καὶ ὁ Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων. Μετὰ ἀπὸ πολλὰς δυσκολίες γιὰ ζητήματα πρωτοκαθεδρίας (Πατριάρχεις ἢ Πάπας;) καὶ γλώσσας (ἑλληνικὰ ἢ λατινικὰ;) τελικὰ ὑπεγράφη ἡ Ἔνωσις ποὺ ἀντιμετωπίσθηκε στὴν Κων/πολι με ἀπροκάλυπτη ἐχθρότητα. Ἔτσι ὁ Βησσαρίων ἐθεώρησε φρόνιμο ν' ἀποσυρθεῖ στὴν Ἰταλία, ὁ Ἰσίδωρος ἐξεδιώχθη ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Ρωσίας, ἐνῶ οὐδεὶς δεχόταν νὰ ἀναλάβῃ τὸ Πατριαρχεῖο στὴν Βασιλεύουσα, τὸ ὁποῖον τελικὰ ἀνέλαβε γιὰ λίγα χρόνια ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ὁ Γ' ὁ τελευταῖος Πατριάρχης τῆς βυζαντινῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Γεώργιος Σχολάριος, ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς Ἐνώσεως, τελικὰ ἔκρινε ὅτι ἡ Ἔνωσις δὲν ἀνταποκρινόταν στὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα, ἔγινε ἀρρηγὸς τῶν ἀνθελωπικῶν καὶ ἐμόνασε μετὰ τὸ ὄνομα Γεννάδιος. Ἔτσι ἡ κατ' ὄνομα αὕτη Ἔνωσις τῶν ἑκκλησιῶν τὸ μόνο ποὺ ἐπέτυχε ἦταν νὰ φέρῃ διχόνοια στὴν Πόλη, τὴν Πόλη ποὺ συνεχῶς ἐξασθενοῦσε καὶ μαραινόταν. Δὲν κατώρθωσε νὰ τῆς προσφέρει τὴν οὐσιαστικὴ στρατιωτικὴ βοήθεια ἀπὸ τὴν Δύση, ποὺ τόσο πολὺ ἐχρειάζετο τὴν κρίσιμη αὕτην περίοδο.

Ὁ Θεόδωρος, ὁ δεύτερος ἀδελφὸς τοῦ Κωνσταντίνου, ἔχε κληρονομήσει τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ πατέρα του καὶ ἦταν λαμπρὸς μαθηματικός. Ἦταν ὅμως ἀσταθὴς στὸν χαρακτήρα, φιλόδοξος ἀπὸ τὴν μία καὶ ἔτοιμος νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ ἐγκόσμια ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐίχε διαδεχθῆ τὸν θείο του Θεόδωρο Α' ὡς δεσπότης τοῦ Μορέως τὸ 1407 καὶ ὑπῆρξε γενικὰ καλὸς κυβερνήτης. Τὸ 1421 νυμφεύθηκε μίαν Ἰταλίδα πριγκίπισσα καὶ διατήρησαν μαζί μίαν ἐξαιρετικὰ καλλιεργημένη αὐλὴ στὸν Μυστρά, μετὰ λαμπρότερο ἄστρο τῆς τὸν τελευταῖο μεγάλο πλατωνικὸ φιλόσοφο, τὸν Πλήθωνα. Ὁ Θεόδωρος ἐθεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του ὡς τὸν δικαιοματικὸν διάδοχο τῆς αὐτοκρατορίας, ἐπειδὴ ἦταν ὁ μεγαλύτερος στὴν ἡλικία, ἐνοχλήθηκε δὲ ἰδιαιτέρα, ὅταν ὁ Ἰωάννης ὁ Η' ἐκάλεισε τὸν Κωνσταντῖνο νὰ

κυβερνήσει τὴν Κων/πολι κατὰ τὴν ἀπουσία του στὴν Ἰταλία γιὰ τὶς Συνόδους τῆς Φερράρας καὶ τῆς Φλωρεντίας, ἐπειδὴ αὐτὸ ἔδειχνε ὅτι ὁ Ἰωάννης εἶχε σκοπὸ νὰ κάμῃ τὸν Κωνσταντῖνο διάδοχό του.

Ὁ Κωνσταντῖνος γεννήθηκε τὸ 1404 καὶ εἶχε λάβει ὡς μερίδιό του τὴν Σηλυμβρία καὶ τὶς γειτονικὲς θρακικὲς πόλεις. Τὸ 1427 πῆγε στὴν Πελοπόννησο γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὸν Ἰωάννη Η' τὸν Παλαιολόγο νὰ κυριεύσῃ τὶς ἐκεῖ φραγκικὲς χῶρες. Τὸ 1428 νυμφεύθηκε τὴν ἀνηψιά του Κάρλο Τόκκο, κυριάρχου τῆς Ἡπείρου καὶ μεγάλου τμήματος τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος. Καὶ μετὰ τὸν θάνατο τῆς συζύγου του ἐκράτησε τὰ ἐδάφη αὐτὰ καὶ τὰ ἔκαμε ὀρημητήριο μετὰ σκοπὸ νὰ κυριεύσῃ καὶ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Οἱ τεταμέναι σχέσεις του μετὰ τὸν Θεόδωρο βελτιώθηκαν μόνον ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος ἀντήλλαξε τὶς κτήσεις του στὴν Θράκη καὶ τὴν διεκδίκηση τῆς διαδοχῆς τοῦ θρόνου τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὸν Μυστρά καὶ τὸ δεσποτάτο. Ἀπὸ τότε ὁ Κωνσταντῖνος ἐγκαταστάθηκε ὡς δεσπότης στὸν Μυστρά, μετὰ τὸν Θωμᾶ ὡς δεσπότη στὴν Γλαρέντζα, στὴν δυτικὴ ἀκτὴ, γιὰ νὰ τὸν ὑποστηρίξῃ. Ὁ Κωνσταντῖνος κατέκτησε τὴν Πελοπόννησο, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τέσσερις ἐνετικὲς πόλεις, Ἄργος, Ναύπλιο, Μεθώνη καὶ Κορώνη, καὶ τὸ 1433 σχεδίαζε νὰ προσαρτήσῃ τὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Βοιωτία στὸ δεσποτάτο. Τὸ 1444 ἐβάδισε πρὸς βορρᾶν, μὲσω τῆς Κορίνθου, ἐνῶ ὁ ἰκανώτερος ἀπὸ τοὺς στρατηγούς του Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἐπέρασε ἀπὸ τὴν Πάτρα στὴν Φωκίδα. Ἔτσι σὲ λίγο ὅλη ἡ Ἑλλὰς ἔως τὴν ὄρσειρά τῆς Πίνδου ἦταν στὴν ἐξουσία του, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολι τῶν Ἀθηνῶν, τῆς ὁποίας ὁ Ἐνετὸς δούκας Ζητούσ, ἔντρομος ἀπὸ τὴν ἐξάπλωση τοῦ Κωνσταντίνου, βοήθεια ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἡ ἀναπόφευκτη σύγκρουσις τοῦ ἥρωα δεσπότη τοῦ Μορέως μετὰ τὸν σουλτάνο Μουράτ ἔγινε στὸ Ἐξαμίλιο. Τὸ βαρὺ πυροβολικὸ τῶν Τούρκων ἐβομβάρδιζε ἐπὶ 15 ἡμέρες τὰ στρατεύματα τοῦ Κωνσταντίνου. Ἡ ἦττα ἦταν ἀναπόφευκτη, κυρίως ἐξ αἰτίας τῆς ἐλλείψεως θάρρους τῶν Ἀλβανῶν μισθοφόρων. Ὁ Κωνσταντῖνος καὶ ὁ Θωμᾶς μόλις ἐπρόφθασαν νὰ σωθῶν. Ὁ Μουράτ κατέστρεψε τὰ τεῖχη καὶ ἐβάδισε ἐναντίον τῆς Πάτρας καὶ τῆς Γλαρέντζας σφάζοντας τὸν πληθυσμὸ ἀπ' ὅπου περνοῦσε. Ἡ ἥθικὴ καὶ ὕλικὴ ζημιὰ καὶ ἡ ἀπώλεια ψυχῶν στὸ δεσποτάτο ἦταν ἀνυπολόγιστη. Δὲν μποροῦσε πιά ὁ Κωνσταντῖνος νὰ προχωρῇ σὲ ἐπεκτατικὰ σχέδια. Στὴν ἐπιδιώξή του νὰ προστατεῖται τὸ κράτος του μετὰ ἕνα δίκτυο ξένων συμμάχων, ἔλαβε γιὰ δεύτερη σύζυγο τὴν

θυγατέρα του ήγεμόνα της Λέσβου από την Γενονατική δυναστεία των Cateluzi. Και αυτή όμως πέθανε άτεκνη. Έπεδώξε με διάφορες προτάσεις προς ήγεμόνες της Δύσεως να λάβη νέα σύζυγο από ισχυρή ευρωπαϊκή δυναστεία, αλλά καμία προγκλίπισσα δεν ήθελε να μοιρασθή τον άβέβαιο θρόνο του.

Όταν την 31^η Οκτωβρίου 1448 ο αυτοκράτωρ Ιωάννης Η΄ πέθανε, ο Κωνσταντίνος βρισκόταν στον Μυστρά. Ο Ιωάννης ήταν άτεκνος και έτσι η μητέρα του, η ήλικιωμένη αυτοκράτειρα Ελένη, έχρησιμοποίησε όλο το κύρος της για ν' ανακηρυχθή ο τέταρτος κατά σειράν ηλικίας γιός της, ο Κωνσταντίνος, αυτοκράτορας, «περιβληθείς» κατά τον Κ. Παπαρηγόπουλο «τό άκάνθινον του Βυζαντίου στέμμα». Τόν Κωνσταντίνο ύπεστήριζε σθεναρά και η κοινή γνώμη, τό σύνολο σχεδόν των πολιτών της Βασιλεύουσας. Η στέψη του έγινε στον Μυστρά την 16^η Ιανουαρίου 1449 από τον τοπικό μητροπολίτη. Ήταν η πρώτη αυτοκρατορική στέψη στην χιλιόχρονη ιστορία του Βυζαντίου που δεν έγινε από Πατριάρχη, λόγω των θρησκευτικών ταραχών που επικρατούσαν.

Ο Κωνσταντίνος έφθασε από τον Μυστρά με καταλανικές γαλέρες στην Βασιλίδα των πύλων την 12^η Μαρτίου 1449 και έγινε δεκτός με απαρτάμιλλο ένθουσιασμό, «παρά πάντων άσπασίως», σύμφωνα με τους ιστορικούς της εποχής. Διώρισε άμέσως τους άδελφούς του Δημήτριο και Θωμά από κοινού δεσπότες του Μορέως. Ο Δημήτριος θα είχε τον Μυστρά και τό νοτιοανατολικό τμήμα της Πελοποννήσου· ο Θωμάς τό βορειοδυτικό με την Γλαρέντζα και την Πάτρα. Σε μία επίσημη τελετή μπροστά στην αυτοκράτειρα - μητέρα οι δύο άδελφοί ώρκίστηκαν ύποταγή στον αυτοκράτορα και αιώνια φιλία μεταξύ τους.

Ο Κωνσταντίνος ήταν πια ο άδιαμφισβήτητος ήγέτης. Ήταν τότε περίπου 45 έτών. Άτυχώς δεν έχομε πλήρη περιγραφή του παρωσιαστικού του, διότι δεν ύπάρχει αυθεντική προσωπογραφία του³. Φαίνεται ότι ήταν ψηλός και λεπτός, με τά δυνατά γεμάτα άποφασιστικότητα χαρακτηριστικά των Παλαιολόγων. Άν και φίλος του Πλήθωνος, δεν είχε ιδιαίτερο ένδιαφέρον για την φιλοσοφία ή για τά δογματικά θεολογικά θέματα. Ήταν όμως έξαιρετικός στρατιώτης και Ικανώτατος κυβερνήτης. Άμέσως, έντιμος, είλικρινής,

3. Βλ. Σ. Λάμπρου, «Αι εικόνες Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου», *Νέος Έλληνομνήμων* III, σσ. 229-242 και IV, σσ. 238-240.

ύπομονετικός και γενναίοψυχος στο έπακρον. Είχε έτσι τό χάρισμα να έμπνέη βαθύ σεβασμό, εκτίμηση και άγάπη στις καρδιές των ύπηκόων του, γεγονός που εξηγεί και τον άγωνα και την θυσία τους για την πατρίδα ή τον αυτοκράτορα κατά την Άλωση. Στην έξαιρετικά καλή εικόνα του ως άνθρώπου και ήγέτη είχε άναμφισβήτητα συμβάλει η σημαντική του δράση στην Πελοπόννησο, όπου είχε περιορίσει την βενετική έπιρροή, είχε επιδιώξει συνεργασία με τά βαλκανικά κράτη και έπίστευε ολόψυχα στην σθεναρά, ρωμαλέα και συντονισμένη αντίσταση κατά των Τούρκων.

Όταν ανέλαβε την διακυβέρνηση της βαθεία πληγωμένης από τις θρησκευτικές διαμάχες Βασιλεύουσας, ο Κων/νος έθεώρησε τον ένautόν του δεσμευμένο με τις ύποχρεώσεις που είχε αναλάβει ο άδελφός του αυτοκράτωρ Ιωάννης ο Η΄ στην Σύνοδο της Φλωρεντίας. Μετά τον θάνατο της μητέρας του τό 1450, ή οποία τον έστήριζε με τό κύρος της, προσπάθησε να υποστηριχθή από ύπουργούς προσερχομένους από όλες τις πολιτικές παρατάξεις. Ο επικεφαλής των ύπουργών, ο Μέγας Δούκας και άρχηγός του στόλου, ο μετέπειτα τραγικός Λουκάς Νοταράς ήταν άνθρονετικός. Ο στενός φίλος του Κωνσταντίνου Ιωάννης Καντακουζηνός, άρχηγός του στρατού, ήταν θερμός ύποστηρικτής της ένώσεως των εκκλησιών. Ο ίσως πιο έμπιστός του, ο γραμματέας του και ιστορικός της Άλώσεως Σφραντζής και άλλοι άξιωματοϋχοι άμφεβαλλαν για την ορθότητα της ένώσεως, αλλά ήσαν πρόθυμοι να δεχθούν την πολιτική που θα επέλεγε ο βασιλεύς.

Ο Κωνσταντίνος επέδωξε με έναν έπιτυχημένο γάμο ν' αύξήση τις συμμάχες του με τους ξένους. Ήταν και αυτές του οι προσπάθειες ένδεικτικές της άγωνίας του να διατηρήση έλεύθερη την Βασιλεύουσα, τό κέντρο άλλα και τό μόνο τμήμα της πάλας ποτέ κραταιάς βυζαντινής αυτοκρατορίας που δεν είχε ύποδουλωθή στους Όθωμανούς. Ήταν ολοφάνερο ότι ο γενναίος Λακεδαιμόνιος ως άλλος Λεωνίδας άνέβαινε στον θρόνο σε μία έξαιρετικά κρίσιμη στιγμή.

Ποιό όμως ήταν τό χρονικό των συνθηκών που ώδήγησαν στην Άλωση της Βασιλεύουσας;

Ο Μωάμεθ ο Β΄, 19 μόλις χρονών, διαδέχθηκε τον πατέρα του Μουράτ Β΄ στον θρόνο. Στην άρχή συνήψε ειρήνη με τους Χριστιανούς δείχνοντας κάποια ύποχωρητικότητα και άνανέωσε τις συνθήκες που είχε ύπογράψει ο Μουράτ Β΄ με τους Βυζαντινούς. Έτσι οι χριστιανικοί λαοί της Εύρώπης έπαψαν ν' άνησυχούν με τους Τούρκους,

θεωρώντας τον Μωάμεθ άνίκανο ήγεμόνα. Ο Κωνσταντίνος και μερικά πρόσωπα του περιβάλλοντός του φαίνεται ότι συμμερίζονται αυτήν την έντύπωση, ενώ άλλοι τους οποίους εξέφραζε ο μετέπειτα ιστορικός της Αλώσεως, Γ. Σφραντζής εξέφραζαν σοβαρές άνησυχίες για τον Μωάμεθ, που θεωρούσαν φιλόδοξο, άποφασιστικό, άδίστακτο, όρμητικό και άνυποχώρητο. Η συνέχεια επιβεβαιώσε τις εκτιμήσεις τους. Ο Μωάμεθ, άφου εξασφάλισε την ύπακοή όλων των τουρκικών επαρχιών, άρχισε να καταστρώνει σχέδια για την κατάκτηση της Πόλης. Ως πρώτο βήμα άποφάσισε την οικοδόμηση μεγάλου κάστρου στον Βόσπορο ήδη από τον χειμώνα του 1451. Το νέο διαδόθηκε στην Πόλη και τάραξε τους κατοίκους της. Ο Κωνσταντίνος διαμαρτυρήθηκε, αλλά ο Μωάμεθ έδειξε άνυποχώρητος. Το μεγάλο κάστρο άρχισε να κτίζεται τον Μάρτιο του 1452 στο στενότερο μέρος του Βοσπόρου (στην τοποθεσία Ανώματος), και την οικοδόμησή του σε όλα τα στάδια έπέβλεψε ο ίδιος ο Μωάμεθ. Όσοι Κωνσταντινουπολίτες προσπάθησαν με ήρωισμό να έμποδίσουν την άνέγερση του κάστρου θανατώθηκαν από τους Τούρκους. Οι όρδες του Μωάμεθ είχαν επιτεθή και στους Βυζαντινούς άγρότες της Σηλυμβρίας. Τότε, το καλοκαίρι του 1452, ο Κωνσταντίνος έκλεισε τις πύλες της Κων/πολης. Στο τέλος Αύγουστου είχε ολοκληρωθή ή άνέγερση του κάστρου, που και σήμερα ακόμη δεσπόζει στον Βόσπορο και ονομάζεται Rumili hisar, δηλ. κάστρο της Δύσεως.

Ο Μωάμεθ έτοποθέτησε στο κάστρο φρουρά (400 άνδρων) και κανόνια («πετροβόλους μηχανών») και διέταξε πώς κάθε πλοίο, για να περάσει τον Βόσπορο, ώφειλε να καταβάλει δασμό. Έτσι εξασφάλισε τον έλεγχο της ναυσιπλοίας και άπομόνωσε την Κων/πολη από την περιοχή της Μαύρης Θάλασσας, άπ' όπου προμηθεύονταν τον έπισιτισμό της. Για να έμποδίσει κάθε βοήθεια προς τον Κωνσταντίνο από τα άδέλφια του Δημήτριο και Θωμά, δεσπότες του Μοριά, έστειλε έναντίον τους στρατεύματα που προωθήθηκαν ως την Μεσσηνία λεηλατώντας το έδαφος του Δεσποτάτου. Ίδιαίτερη έπίσης σημασία ο Μωάμεθ έδωσε στα τηλεβόλα όπλα, κατασκευάζοντας τεράστια πολιορκητικά κανόνια.

Έτσι, λίγο πριν από την Άλωση, στην Πόλη ή κατάσταση ήταν άποκαρδιωτική. Το ήθικό των κατοίκων μειωνόταν μαζί με τον έπισιτισμό. Το κρατικό ταμείο ήταν εξαντλημένο και άνήμπορο να προετοιμάσει την άμυνα. Και το χειρότερο: μέσα στην πρωτεύουσα έπι-

κρατούσε πολιτικοίδεολογική διαμάχη. Μόνη έλπίδα βοήθειας ήταν από την καθολική Εύρώπη. Όλοι όμως άμφεβαλλαν άν ή βοήθεια αυτή θα έφθανε ποτέ. Έξ άλλου ή καθολική Εύρώπη ήταν, λόγω των προσφάτων γεγονότων, κυρίως μετά την Σύνοδο της Φλωρεντίας, μισητή στους Βυζαντινούς. Η ένωσή των Έκκλησιών, ή όποια είχε ύπογραφή στην Σύνοδο αυτή, έγινε ή αίτία να διαιεθη ή κόσμος της Κωνσταντινουπόλεως σε ένωτικούς και άνωθενωτικούς. Έπίσης ή ένωσή των Έκκλησιών είχε άποδοκιμασθή από τους όρθόδοξους σλαβικούς λαούς και από τον τάρο της Μόσχας, στον όποιον, υπό άλλες όμαλότερες συνθήκες, θα μπορούσε να ύπολογίση ο τραγικός άυτοκράτορας.

Ο Κωνσταντίνος, έξαιρετικά ύπομονетικός και άποφασισμένος με κάθε δυνατό τρόπο να διαώση την Πόλη, έστειλε πρεσβεία στον Πάπα Νικόλαο στην Ρώμη ζητώντας βοήθεια, παρά το γεγονός ότι έγνώριζε την αντίθεση μεγάλου μέρους του λαού και του κλήρου προς την ένέργεια αυτή. Ο Νικόλαος επιδιώκοντας την έφαρμογή της ένώσεως των Έκκλησιών, σύμφωνα με τα ύπογραφέντα στην Φλωρεντία, έστειλε στην Βασιλεύουσα τον καρδινάλιο Ισιδώρο και τον λατίνο άρχιεπίσκοπο Μυτιλήνης Λεονάρδο με 200 πολεμιστές. Τον Δεκέμβριο του 1452 οι δύο καθολικοί έπίσκοποι έλειτούργησαν στην Αγία Σοφία. Ο λαός όμως έναντιώθηκε και συγκεντρώθηκε στις Έκκλησίες όπου λειτουργούσαν άνωθενωτικοί ιερείς και κυρίως ο ήγέτης τους, ο Γεννάδιος Σχολάριος, ο μετά την Άλωση Πατριάρχης. Κυρίαρχο σύνθημα των άνωθενωτικών που ένίσχυσε την θρησκευτική και ιδεολογική άντιπαράθεση τις κρίσιμες αυτές στιγμές που χρειαζόταν όμόνοια και γαλήνη στον λαό ήταν: «τήν γάρ Λατίνων ούτε βοήθειαν ούτε την ένωσην χρήζομεν» («δεν χρειαζόμαστε ούτε βοήθεια ούτε ένωσή με τους Λατίνους»).

Η έχθρότητα των Βυζαντινών προς τους Λατίνους δεν όφειλόταν μόνο σε δογματικούς λόγους, αλλά κυρίως έπειδή δεν λημονούσαν την βαρβαρότητά τους κατά την Άλωση του 1204. Έως το 1261 που άνακαταλήφθη ή πρωτεύουσα του Βυζαντίου, ή οικονομική διεύδωση των δυτικών κρατών, κυρίως της Γένουας και της Βενετίας, είχε δημιουργήσει στον λαό την πεποίθηση ότι ώδήγησε στην οικονομική έξαθλίωση της άυτοκρατορίας.

Έτσι μέσα στην Πόλη είχε δημιουργηθή μία ισχυρή αντιλατινική παράταξη με έκφρασή την Μέγα Δούκα Λουκά Νοταρά, τον δεύτε-

ρον τῆ τάξει ἀξιωματοῦχο μετὰ τὸν αὐτοκράτορα. Τὸ σύνθημα τῆς ἀντιλατινικῆς παρατάξεως, ποὺ ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς 4 βασικοὺς ἰστορικοὺς τῆς Ἀλώσεως, ὁ Δούκας ἀπέδωσε στὸν ἴδιον τὸν Νοταρᾶ, εἶναι ἐξαιρετικὰ εὐγλωττο: «Κρεῖττόν ἐστιν εἶδέναι ἐν μέσῃ τῆ πόλει φαικόλιον βασιλεῦον Τούρκων, ἢ καλύπτραν λατινικήν», («καλύτερα νὰ δοῦμε μέσα στὴν πόλη τουρκικὸ σαφίκι παρὰ λατινικὴ καλύπτρα»). Ἡ τραγικὴ κατάληξη τοῦ Λουκᾶ Νοταρᾶ, ποὺ ἐπέλεξε τὸν θάνατό του καὶ τὸν θάνατο τοῦ δεκαεταρᾶχρονου γιου του ἀπὸ τὴν ἀτίμωση τοῦ παιδιοῦ του στὰ χέρια τοῦ σκαιοῦ σουκτάνου, ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα τραγικὴ εἰρωνεία.

Ἡ ἐπιχειρήμενη συμφωνία, ἐξ αἰτίας τῆς ὀθωμανικῆς ἐξαπλώσεως, προκάλυψε ὅλο καὶ μεγαλύτερη προσήλωσις στὴν Ὀρθοδοξία. Τὰ λόγια τοῦ Σχολαρίου «σὺν τῷ αἰμαλωτισμῷ, ὡς μέλλει γενέσθαι εἰς ἡμᾶς, ἐχάσατε καὶ τὸ πατροπαράδοτον σέβας καὶ ὠμολογήσατε τὴν ἀσέβειαν» ἀποκτοῦσαν μεγάλην βαρύντητα.

Παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἀπελπιστικὰς συνθήκες, ὁ αὐτοκράτωρ μεμονωδὸς σθένος καὶ ἥρωικὸ φρόνημα ἐπροχώρησε στὴν ὀργάνωση τῆς τελικῆς ἄμυνας καὶ ὁ ψυχωμένος ἀπὸ τὴν στάση τοῦ αὐτοκράτορα λαὸς συσπειρώθηκε γύρω ἀπὸ τὸν ἡγέτη του. Ἡ Κωνσταντινούπολις περιβαλλομένη ἀπὸ τὴν στεριά μετὰ τὸ τεῖχος. Τὸ ἐσωτερικὸ ἦταν τὸ ὑψηλότερο, ἐνῶ τὸ ἐξωτερικὸ εἶχε μπροστὰ μεγάλην τάφρον γιὰ νὰ τὸ προφυλάσῃ. Τὰ τεῖχη αὐτά, ποὺ ἐπὶ 1000 χρόνια εἶχαν βοηθήσει τὴν Βασιλεύουσα ν' ἀποκρούσῃ πλείστες ὄσες βαρβαρικὰς ἐπιθέσεις, ἐπισκευάσθηκαν βιαστικὰ ὑπὸ τὴν προσωπικὴ ἐπιβλεψὴ τοῦ Κωνσταντίνου. Ταυτόχρονα ἄρχισε ἡ συγκέντρωση τῶν τροφίμων γιὰ τὸν ἐπιστιμῶδὸν ἀπὸ τὴν πολιορκία. Ἀπὸ πολῦτιμα σκευῆ, ὅπως κεμήλια ἐκκλησιῶν, ἔκοψαν νομίσματα γιὰ ν' ἀγοράσουν ὄπλα, ἐνῶ νέες πρεσβεῖες ἐστάλησαν στοὺς χριστιανικοὺς ἡγεμόνες τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔμελλαν νὰ βοηθήσουν.

Βενετοὶ καὶ Γενουάτες εἶχαν ἀντιληφθῆ ὅτι, ἐξ αἰτίας τοῦ Rumili-hisar, δὲν μπορούσαν πιά νὰ διεξάγουν τὸ ἐμπόριο τους μετὰ τὴν Ἀνατολή. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1453 δύο μόλις γενουατικὰ πλοῖα μετὰ 700 πολεμιστὰς ἔφθασαν στὴν Κωνσταντινούπολι. Ὁ αὐτοκράτωρ ἀπένευμε στὸν ἀρχηγὸν τους Ἰωάννη Ἰουστινιάνη (Giustiniani - Longo) τὸν τίτλον τοῦ πρωτοστράτορος (δηλ. τοῦ ἀρχιστρατήγου) καὶ τοῦ ἀνέθεσε τὴν ἄμυνα τῆς πόλεως. Παράλληλα, τὰ αὐτοκρατορικὰ πλοῖα ἐπετέθησαν στὴν ἀπέναντι μικρασιατικὴ ἀκτὴ καὶ ἀίμαλωτι-

σαν ἀρκετοὺς Τούρκους, τοὺς ὁποίους ὠδήγησαν στὴν Πόλη γιὰ νὰ ἐμψυχώσουν τοὺς κατοίκους.

Τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1453, ὁ Μωάμεθ συγκεντρώνει τὰ στρατεύματά του στὴν Ἀδριανούπολι καὶ κατακτᾷ τὶς πόλεις τῆς Προποντίδος καὶ τοῦ Εὐξείνου, πλὴν τῆς Σηλυμβρίας ποὺ μπόρεσε ν' ἀντίσταθῆ ἀποτελεσματικὰ.

Ἄς δοῦμε τώρα τὰ γεγονότα τῶν πρώτων μηνῶν τοῦ 1453 ὡς τὴν ἀποφράδα Τρίτη 29^η Μαΐου, μετ' ἐπικέντρο πάντα τὴν θρυλικὴ μορφή τοῦ αὐτοκράτορα.

Μὲ πανηγυρισμοὺς οἱ Τούρκοι μετέφεραν τὰ κανόνια ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολι στὴν περιοχὴ τῆς Βασιλεύουσας καὶ τὶς πρώτες ἡμέρες τοῦ Ἀπριλίου μετὰ τὸν πολυπληθέστατο στρατό του, περίπου 150.000 ἄνδρες, ὁ Μωάμεθ φθάνει κάτω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Βασιλίδος τῶν πόλεων. Γύρω ἀπὸ τὴν Πόλη εἶχαν ἐπίσης συγκεντρωθῆ ἀτελείωτα στίφη Τούρκων ἀτάκτων μετὰ τὴν προοπτικὴ τῆς λεηλασίας. Πολυάριθμοι φανατικοὶ Τούρκοι δερβισήδες καὶ Μωαμεθανοὶ ἱερωμένοι τόνωναν μετὰ συνθήματα τὴν πολεμικὴν ὀρμὴν των στρατιωτῶν. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ ὁ Σουλτᾶνος ἔστησε τὴν σκηνὴν του, ἐνῶ τὰ στρατεύματά του παρατάχθηκαν κατὰ μῆκος τῶν χερσαίων τευχῶν. Τὴν 7^η Ἀπριλίου κηρύχθηκε ἐπίσημως ἡ πολιορκία καὶ τὴν 12^η Ἀπριλίου κατέφθασε ὁ ὀθωμανικὸς στόλος ἀποτελουμένης ἀπὸ 400 πλοῖα καὶ ἀγκυροβόλησε στὸν Βόσπορον.

Ἐκτοτε ξεκινᾷ ἕνας φανερὰ ἄνισος ἀγώνας ποὺ ἀναδεικνύει τὸ ἥρωικὸ φρόνημα καὶ τὴν ἀδοῦλωτη ψυχὴ τοῦ λαοῦ τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ θρυλικοῦ αὐτοκράτορα. Περίπου 5.000 Ἑλληνες στρατιῶτες καὶ 2.000 ξένοι, κυρίως Γενουάτες καὶ Βενετοὶ, εἶχαν νὰ ἀντιπαραστήσουν μετὰ εἰκοσαπλάσια ἐχθρικά στρατεύματα, χωρὶς νὰ ὑπολογίζονται καὶ τὰ στίφη τῶν ἀτάκτων. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κωνσταντίνος εἶχε ἀσφαλίσει τὴν εἴσοδον τοῦ Κερατίου κόλπου μετὰ μεγάλην σιδερένια ἀλυσίδα, ἡ παρουσία τῶν πολυάριθμων τουρκικῶν πλοίων τὸν ἀνησυχούσε ἰδιαίτερα, ἐπειδὴ ἐγνώριζε ὅτι στίς προηγούμενες πολιορκίας ἡ Βασιλεύουσα δὲν ἦταν ἐξ ολοκλήρου ἀσφαλῆς ἀπὸ τὴν θάλασσα.

Ὁ αὐτοκράτωρ ἐπῆρε θέση ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Μωάμεθ, κοντὰ στὴν πύλη τοῦ Ἁγίου Ρωμανοῦ. Στὸ πλευρὸν του εἶχε τὸν Ἰουστινιάνη. Ἐκεῖ μπροστὰ τους εἶχε στηθῆ καὶ ἕνα τεράστιον τουρκικὸ κανόνι, γι' αὐτὸ ἐκεῖ ἐτοποθέτησε καὶ ὁ Κωνσταντίνος τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ στρατοῦ του.

Στην άρχή ή άμυνα τών υπερασπιστών τής Πόλης ήταν έπιτυχής. Κρημούσαν δειμάτια με φύλλα στην έξωτερική πλευρά τών τειχών, ώστε να εξασθενούν τις βολές και με δοκάρια και διάφορα ύλικα εκάλυπταν τὰ ρήγματα του τείχους. Ο λαός - κυρίως τὰ γυναικόπαιδα - μετέφεραν ύλικά για τήν έπισκευή τών τειχών. Τήν 18^η Απριλίου απέκρουσαν με έπιτυχία τήν πρώτη έφοδο τών πολιορκητών και τὸ ήθικό τους άναπτέρωθήκε.

Μάταια οί Τούρκοι προσπαθούσαν να σπάσουν τήν άλυσίδα του Κερατίου κόλπου. Σε φοβερή ναυμαχία, που έγινε γύρω στις 20 Απριλίου και τήν όποίαν παρακολούθησε όλος ό λαός τής Πόλης και ό τουρκικός στρατός, υπερίσχυσαν ό Κωνταντίνος και οί Βυζαντινοί. Ήταν τόσο ή όργή του Σουλτάνου για τὸ άποτέλεσμα, ώστε ό Μωάμεθ προχώρησε έφίππος στην θάλασσα, παρέχοντας μίαν εικόνα που έχει διασωθή έντονα από τήν λαϊκή τουρκική παράδοση. Ή νίκη τών βυζαντινών όφειλεται στο γεγονός ότι οί Τούρκοι, άπειροι στα ναυτικά, συγκέντρωσαν πολλά πλοία με άποτέλεσμα να δημιουργηθή συνωστισμός στον Βόσπορο. Τὸ ήθικό και τὸ φρόνημα τών Βυζαντινών άναπτέρωθήκε από τήν νίκη και έδωσε στους Τούρκους ν' άντιληφθούν ότι ή Πόλη δέν ήταν δυνατόν να κυριευθή έφ' όσον ό Κεράτιος παρέμενε άπρόσβλητος.

Τότε ό Μωάμεθ κατέφυγε στην έφαρμογή σχεδίου που άποδείχθηκε άποφασιστικής σημασίας. Με τήν βοήθεια Ιταλού μηχανικού κατασκεύασε δίολοκο 12 περιέπου χλμ. μέσα στον Βόσπορο και στον Κεράτιο κόλπο, πίσω από τὸ τείχος του Γαλατά. Τήν νύχτα τής 22ας Απριλίου, 70 περιέπου πλοία με τὰ πληρωμάτά τους σύρθηκαν πάνω στην δίολοκο και έφθασαν στον Κεράτιο. Ή εμφάνιση τών πλοίων και ή κατασκευή τής δίολοκου ήταν βαρὺ πλήγμα για τὸ ήθικό τών Κωνσταντινουπολιτών. Ή άμυνα εξασθενούσε γιατί έπρεπε να τοποθετηθούν επί πλέον στρατιώτες στο τείχος του Κερατίου. Τήν κατάσταση χειροτέρεψε ή έλλειψη τροφίμων και ή κόπωση τών πολιορκημένων από τις άλλεπάλληλες έπιθέσεις τών έχθρῶν που, καθώς ήταν πολυάριθμοι, έναλλάσσονταν και ήταν πάντα ξεκούραστοι.

Τήν 7^η και 11^η Μαΐου οί Τούρκοι έπεχείρησαν νέες έξόδους τις όποιες ό αυτοκράτωρ και οί υπεράνθρωποι υπερασπιστές τής Βασιλεύουσας απέκρουσαν έπιτυχώς. Τήν 18^η Μαΐου οί Τούρκοι έστησαν μεγάλο ξύλινο πύργο, κινήτὸν σε τροχούς, κοντά στην Πύλη του Αγίου Ρωμανού. Παρ' όλα αυτά οί Έλληνες άπω-

θούσαν τις άπανωτές επιθέσεις, έκαψαν τὸν πύργο και με τιπάνειες προσπάθειες έπεσκεύασαν τις ζημιές. Στο τουρκικό στρατόπεδο έπικρατούσε άδημονία και έντονος προβληματισμός για τὸ εάν και πώς θα κυριεύονταν ή Πόλις. Τήν 21^η Μαΐου ό σουλτάνος έστειλε πρόσβη στην Κωνσταντινούπολη ζητώντας τήν παράδοση τής Βασιλείδος τών Πόλεων με τήν ύπόσχεση πώς θα επέτρεπε στον βασιλιά και σε όσους ήθελαν να φύγουν με τὰ υπάρχοντά τους. Υποσχόταν άκόμη στον Κωνσταντίνο ότι θα τὸν άνεγνώριζε ως ήγεμόνα τής Πελοποννήσου, θα παραχωρούσε άλλες περιοχές στους δύο άδελφούς του που διοικούσαν τὸ δεσποτάτο και ότι ό πληθυσμός που θα παρέμενε στην Πόλη δέν θα εξαन्दραποδίζδταν.

Κι εδώ δημιουργείται τὸ τραγικό δίλημμα για τὸν λαὸ του Βυζαντίου, ή δὲ άπόφαση του αυτοκράτορα άναδεικνύει σε όλη τους τήν έμβέλεια τὸ ήρωικό φρόνημα και τὸ άνυπερέβλητο ήθος του. Έγνώριζε και αυτός, όπως και ό λαός στην Βασιλεύουσα, ότι όταν μία πόλη παραδιδόταν στους Τούρκους χωρίς αντίσταση, οί κάτοικοί της έπαιρναν προνόμια που εξασφάλιζαν τήν ζωή και τήν περιουσία τους, γεγονός που συνέβη στα Ίωάννινα. Αντίθετα, όταν μία πόλη κυριεύονταν ύστερα από αντίσταση, «άπό σπαθίου» όπως έλεγαν, έξευτελισμοί και θάνατος περιέμεναν τους κατοίκους. Τέτοια ήταν ή περίπτωση τής Θεσσαλονίκης.

Ο Κωνσταντίνος με τήν άπάντησή του στις προτάσεις του Μωάμεθ για τήν παράδοση τής Πόλης πέρασε από τήν ιστορία στον θρόλο, έγινε άκατάλυτο πρότυπο ελληνικού σθένους, ψυχισμού και ήρωισμού. Οί ιστορικοί τής Άλώσεως, και κυρίως ό Δούκας, παραθέτουν τήν θρυλική του άπάντηση.

«Εί μὲν βούλει, καθώς και οί πατέρες σου έζησαν, ειρηνικώς σὺν ἡμῖν συνζήσαι και σὺ, τῷ θεῷ χάρις (Ἄν θέλεις και σὺ, όπως και οί προγονοί σου, να ζήσης μαζί μας ειρηνικά, είναι χάρη από τὸν Θεὸ) τὸ δὲ τήν πόλιν σοι δοῦναι οὐτ' έμόν οὐτ' άλλου τῶν κατοικούντων ἐν ταύτῃ κοινῇ γὰρ γνώμη πάντες αυτοπροαιρέτως άποθανοῦμεν και οὐ φεισόμεθα τής ζωής ἡμῶν».

Μετά τήν ρωμαλέα άπόκριση του ήρωικού ήγέτη, ό Μωάμεθ έπροχώρησε στην τελική έπίθεση. Για να έμψυχώσει τούς στρατιώτες του, τούς υποσχέθηκε άνενόκλητη λεηλασία τών θησαυρῶν τής Βασιλεύουσας, εξαन्दραποδισμό τών κατοίκων της και προαγωγές σε αυτούς που θα διακρίνονταν στον πόλεμο.

Τὴν Κυριακὴ 27^η Μαΐου ὁ βομβαρδισμὸς ἔγινε ἐντονώτερος ἐναντίον τῶν τειχῶν τῆς Πόλης. Ὅλος ὁ λαὸς ἀσταμάτητα μετέφερε ὕλικο γιὰ νὰ ἐπισκευασθοῦν οἱ ρωγμὲς ποὺ πλῆθαιναν κάθε στιγμῇ.

Τὴν Δευτέρα 28^η Μαΐου οἱ Τούρκοι ἄρχισαν πυρρετώδως νὰ μεταφέρουν κοντὰ στὰ τεῖχη σκάλες καὶ προκαλύμματα γιὰ τὴν ἔφοδο. Μέσα στὴν Πόλη μὲ ἔξαψη ἐτοιμάζονταν ἡ ἄμυνα. Ἦταν ἕνα ξάστερο καὶ φωτεινὸ ἀπόγευμα. Ὁ λαὸς προσευχόταν καὶ κοντὰ στὰ κατεστραμμένα τεῖχη γίνονταν λιτανεῖες μὲ περιφορὲς εἰκόπων.

Κατὰ διαταγὴν τοῦ βασιλέως, παραδίδει ὁ Σφραντζῆς,⁴ πολυριθμότητα λιτανεῖα ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν, ἀρχιερέων καὶ μοναχῶν, χιλιάδες γυναικόποιντα, κλαίοντες, ἰκετεύοντας τὸν Θεὸ νὰ τοὺς λυπηθῇ καὶ νὰ μὴν τοὺς ἐγκαταλείψῃ στὰ χέρια τῶν ἀπίστων, διέτρεξαν τὶς κύριες ὁδοὺς τῆς πόλεως. Ὅταν οἱ ἀναρίθμητες αὐτὲς ὁμάδες τῆς πανηγυρικῆς λιτανεῖας συμπλήρωσαν τὴν περιφορὰ τους, ὁ βασιλεὺς προσφώνησε ἐμπνευσμένα γιὰ τελευταία φορὰ τὸ πλῆθος τῶν συγκλητικῶν, τῶν εὐπατριδῶν, τῶν Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν στρατιωτικῶν ἀρχηγῶν ποὺ τὸν περιέβαλλαν μὲ σεβασμὸ καὶ ἐμπιστοσύνη. Ἡ σκηνὴ ἦταν ἐπιβλητικὴ. Δύο διατυπώσεις τοῦ μνημειώδους αὐτοῦ λόγου τοῦ αὐτοκράτορα μᾶς διασώθηκαν: ἡ μία, ἐκτενής, τοῦ πιστοῦ του φίλου, τοῦ ἱστορικοῦ Σφραντζῆ καὶ ἡ ἄλλη, συντομώτερη, τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου Μυτιλήνης Λεονάρδου. Ἡ ταύτιση τοῦ περιεχομένου στὶς δύο ἀφηγήσεις πιστοποιεῖ τὴν γνησιότητά τους.

Ὁ Κωνσταντῖνος δὲν μπορεῖ νὰ ὑποσχεθῇ στοὺς ὑπηκόους του πλούσια λάφυρα, ὅπως ὁ Μωάμεθ. Περιγράφει ὁμως μὲ τὸν εντονώτερο καὶ πειστικώτερο τρόπο τὴν ὑψιστὴ τιμὴ ποὺ θὰ ἀποδοθῇ στὴν χριστιανοσύνη καὶ δόξα τῆς Δύσης, ἂν κατορθώσουν νὰ ἀποκρούσουν τὴν ἀποφασιστικὴ αὐτὴν ἔφοδο τοῦ ἔχθρου καὶ συνάμα τὴν τρομερὴ ταπεινώση καὶ ἐξολόθρευση ποὺ τοὺς περιμένει, ἂν ὑποκύψουν στοὺς βάραβρους πολιορκητές. Τοὺς θυμίζει ὅτι εἶναι ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τοὺς προτρέπει νὰ φανοῦν ἀντάξιοί τους. Γιὰ τὸν ἑαυτὸν του ξεκάθαρα δηλώνει ὅτι εἶναι ἔτομος νὰ πεθάνῃ γιὰ τὴν πίστη, τὴν πατρίδα καὶ τὸν λαὸ του. Ὁ θρωλικὸς ἠγέτης τοῦ Βυζαντίου ὀμιλεῖ μὲ εὐγλωττία καὶ σαφήνεια ἐμπνευσμένος κλῆρο, λαὸ καὶ στρατό, πυροδοτώντας τὸ φρόνημά τους καὶ ἐξορκίζοντας ὄλους νὰ θυσιασθοῦν γιὰ τὴν πίστη, τὴν πατρίδα, τὸν βασιλιὰ καὶ τὶς ἀπογόνους τους. «... Παραδίδωμι δὲ

4. Ἐκδ. Βόννης, σ. 271.

ὑμῖν», λέγει, σύμφωνα μὲ τὸν Σφραντζῆ, «τὴν ἐκλαμπροτάτην καὶ περιφρῖον ταύτην πόλιν καὶ πατρίδα ἡμῶν καὶ βασιλεύουσαν τῶν πόλεων. Καλῶς οὖν οἶδατε, ἀδελφοί, ὅτι διὰ τέσσαρά τινα ὀφειλεῖται κοινῶς ἐσμέν πάντες ἵνα προτιμήσωμεν τὸ ἀποθανεῖν μάλλον ἢ ζῆν, πρῶτον μὲν ὑπὲρ τῆς πίστεως ἡμῶν καὶ εὐσεβείας, δεύτερον δὲ ὑπὲρ τῆς πατρίδος, τρίτον δὲ ὑπὲρ τοῦ βασιλέως ὡς χριστοῦ κυρίου καὶ τέταρτον ὑπὲρ συγγενῶν καὶ φίλων... Ἡμεῖς πᾶσαν τὴν ἐλπίδα εἰς τὴν ἀμαχον δόξαν τοῦ Θεοῦ ἀνεθέμεθα, οὗτοι ἐν ἄρμασι καὶ οὗτοι ἐν ἵπποις καὶ δυνάμει καὶ πλήθει, ἡμεῖς δὲ ἐν ὀνόματι Κυρίου τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν πεποιθήμεν, δεύτερον δὲ καὶ ἐν ταῖς ἡμετέραις χερσὶ καὶ ῥωμαλεότητι, ἣν ἐδώρησατο ἡμῖν ἡ θεία δύναμις».

Κατόπιν στρέφεται πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς καὶ Γενουάτες. Τοὺς εὐχαριστεῖ γιὰ τὶς ὑπηρεσίες τους πρὸς τὴν Πόλη, τοὺς διαβεβαιώνει γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνη του πρὸς αὐτοὺς κατὰ τὴν ἐπιχειρημένη μάχη καὶ τοὺς ἀπευθύνει ἀδελφικῇ, θερμῇ καὶ συγκινητικῇ ἐκκλήσῃ νὰ γίνουν ὁλόψυχα ὑπερασπιστὲς τῆς πόλεως, ποὺ οἱ ἴδιοι θεωροῦσαν πάντα δεύτερη πατρίδα τους. Τοὺς παρακαλεῖ νὰ δεῖξουν τὴν πρόεπουσα τιμὴ καὶ ὑποταγὴ στοὺς στρατηγούς καὶ λοιποὺς στρατιωτικοὺς ἀξιωματούχους τοῦ Βυζαντίου λέγοντάς τους χαρακτηριστικὰ: «τὸ ταπεινωμένον ἡμέτερον σκῆπτρον εἰς τὰς ἡμῶν χεῖρας ἀνατίθηναι, ἵνα αὐτὸ μετ' εὐνοίας φυλάξῃτε... Ἐλίξω εἰς Θεὸν ὡς λυτρωθεῖν ἡμεῖς τῆς ἐνεστώσης αὐτοῦ δικαίας ἀπειλής... ὁ στέφανος ὁ ἀδαμάντινος ἐν οὐρανοῖς ἐναπόκειται ὑμῖν, καὶ μνήμη αἰώνιος καὶ ἄξιος ἐν τῷ κόσμῳ ἔσεται». Ὅλοι οἱ παρόντες τὸν διαβεβαιώνουν ὅτι εἶναι ἔτοιμοι νὰ θυσιάσουν γι' αὐτὸν τὰ πάντα. Ἔτσι σὰν νέος Αἰσχύλος τοῦ «ΠΑΙΔΕΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΙΤΕ, ἐλευθεροῦτε πατριδὴν, ἐλευθεροῦτε δὲ παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρῴων ἔδη, θήκας τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ἀγῶν» μίλησε ὁ ἥρωικὸς καὶ συνάμα τραγικὸς βασιλεὺς, ποὺ ἡ μοῖρα τοῦ ὤρισε νὰ φυλάξῃ τὴς Θερμοπύλες τῆς μεσαιωνικῆς μας ἱστορίας.

Τὴν λαμπρὴ, συναρπαστικὴ δημηγορία τοῦ Κωνσταντίνου ἀκούθησε μία μοναδικὴ σκηνὴ στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ποὺ ἀναδεικνύει ἀνά-γλυφα τὴν ἐμβέλεια τοῦ ἥθους καὶ τοῦ ψυχισμοῦ τῶν ἥρωικῶν ὑπερασπιστῶν τῆς Βασιλεύουσας. Ὅλοι οἱ ἄνδρες ποῦ, ἀκούθωντας τὸν βασιλιὰ τους, ἐμελλαν οἰκιοθελῶς νὰ θυσιάσουν σὲ λίγο τὴν ζωὴ τους, «καρδίαν ὡς λέοντες ἐποίησαν», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Σφραντζῆ, καὶ ἀναλύθηκαν σὲ δάκρυα συγχρωζόντας ὁ ἕνας

τὸν ἄλλον χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρωνται οὔτε γιὰ τὴν οἰκογένεια οὔτε γιὰ τὶς ἰδιοκτησίες καὶ τὸν πλοῦτο τους. Μόνο τους μέλημα ἢ ἄμυνα καὶ ἡ σωτηρία τῆς πατριδας. Ὁ αὐτοκράτωρ καὶ οἱ πολιορκημένοι εἶχαν πιά καταλάβει ὅτι ἐπλησίαζε ἡ τελικὴ ἀναμέτρηση. Ὑστατὴ ἐλπίδα τους, ἡ δέηση στὴν Θεοτόκο, τὴν Ὑπερμαχο Στρατηγῷ, ποὺ ὑπὸ τὴν Σκέπη Της προφύλασσε τὴν Πόλη Της ἀπ' ὅλες τὶς κατακτητικὰς ἐπιβουλὰς. Ἔτσι το ἴδιο βραδύ τῆς 28^{ης} Μαΐου, μπροστὰ σὲ μεγάλο πλῆθος πιστῶν ὁ αὐτοκράτωρ ὠργάνωσε τὴν περιφημὴ κατανγκτικὴ λειτουργία στὸν μεγαλοπρεπέστερο καθεδρικό ναὸ τοῦ τότε κόσμου, στὴν Ἁγία Σοφία, ἡ ὁποία ἐμελε νὰ εἶναι καὶ ἡ τελευταία λειτουργία στὴν ἐλεύθερη Βασιλίδα τῶν Πόλεων. Μὲ διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορος ὁ λαὸς ὀλόκληρος, ὀρθόδοξοὶ καὶ καθολικοὶ, ἰερωμένοι καὶ πολῖτες, γέροι, γυναῖκες καὶ παιδιὰ, ἄνθρωποι καταδικασμένοι σὲ ἐξόντωση ἀπὸ τὶς ὀλέθριες συγκυρίες τῆς Ἱστορίας, ὅλοι ψάλλοντας μὲ ἄγωνία τὸ «Κύριε Ἐλέησον» παίρνουν μέρος στὴν πομπὴ ποὺ διασχίζει ὅλη τὴν πόλη. Ἐπικεφαλῆς βαδίζουν ἱερεῖς κρατῶντας τὶς ἅγιες εἰκόνες καὶ τὰ ἱερὰ κειμήλια ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες. Ἔτσι πλῆθυσμοί, χωρισμένοι ὡς τὴν στιγμή ἐκείνην ἀπὸ τὶς θρησκευτικὰς διαμάχες, μπροστὰ στὸ ἐπικείμενο τέλος, ἐνώνονται ἀδιάσπαστα, ὑψώνοντας κοινὴν δέηση γιὰ τὴν σωτηρία τῶν ἱερῶν, τῶν ὁσίων, τοῦ Γένους, τοῦ πολιτισμοῦ τους. Καὶ μέσα στὸ πολυθρόνητο τέμενος τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπου ὁ Σταυρὸς τοῦ Κυρίου συνυπῆρχε μὲ τὸν δικέφαλον ἀετὸ καὶ ὅπου στὶς περύτεχες ψηφιδωτὲς τοιχογραφίαις ἀπεικονίζονταν ὁ Κύριος καὶ ἡ Θεοτόκος μαζί μὲ τοὺς ἐνόδξους-αὐτοκράτορες, ὁ βασιλεὺς καὶ μαζί του τὸ συγκεντρωμένο πλῆθος, εὐπατριδῆς καὶ ἀπλὸς λαός, κοινωνοῦν «τῶν θείων καὶ ἀχράντων μυστηρίων», μὲ εὐλάβεια. Εἶναι ἡ ἴδια ἡ ψυχὴ τοῦ Βυζαντίου ποὺ ὑψώνεται πρὸς τὸν Θεό. Ὁ Πατριάρχης ἐπικαλεῖται τὴν Θεία Χάριθ μὲ ἰσχυρὴ φωνή, οἱ χοροὶ τῶν ψαλτῶν ἀποκρίνονται καὶ ἡ φωνὴ τῆς Χριστιανοσύνης ἀντηχεῖ γιὰ μίαν ἀκόμη φορὰ. Οἱ τελευταῖες ἐκεῖνες εὐσεβεῖς ψαλμωδίες ἰκεσίας καὶ πίστωσης εσφράγισαν τὸν ἑλληνισμό καὶ ἀντηχοῦν αἰώνια στὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ, ἀκατάλυτο σάλπισμα γιὰ τὰ ὑψηλότερα ἰδανικά: τοῦ Χριστοῦ τὴν πίστη τὴν Ἁγία καὶ τῆς Πατρῴδος τὴν Ἐλευθερία.

Καὶ μετὰ τὴν συγκινητικὴ αὐτὴ τελετὴ ὁ Κωνσταντῖνος ἐπιστρέφει στὸ παλάτι του καὶ ζητεῖ συγχώρεση ἀπ' ὅλους τοὺς ὑπηκόους του,

ἀν ποτὲ τοὺς ἀδίκησε. Ὑστερα, ἐπάνω στὸ ἄλογο τοῦ διατρέχει τὰ τεῖχη τῆς Πόλης ἐνθαρρύνοντας τοὺς στρατιῶτες πρὶν ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικὴ μάχη. Τὴν νύχτα δὲν ἀκούγεται τίποτε πιά. Πίσω ὅμως ἀπὸ τὰ βουβὰ τεῖχη ἕνας ἀγρυπνὸς λαὸς ἀγωνιᾷ γιὰ τὴν τύχη του καὶ τὴν τύχη τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Τρεῖς μίλια πρὸ μακριὰ ἀπὸ τὰ τεῖχη, στὴν Ἁγία Σοφία, οἱ πιστοὶ ἔμαθαν ὅτι ἄρχισε ἡ μάχη. Κάθε ἄντρας σὲ μάχημ ἠλικία ξαναγύρισε στὴν θέση του, ἐνῶ οἱ γυναῖκες, καὶ ἀνάμεσα τους πολλὰς καλόγριες, μετέφεραν ὕλικά σατὰ τεῖχη γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν ὄχυρωμάτων. Οἱ περισσότεροι μὴ μάχημοι κατέφυγαν στὴν Ἁγία Σοφία ἐνθυμούμενοι τὴν παλιὰ προφητεία πῶς, ἂν οἱ ἄπιστοι εἰσχωρήσουν στὴν Πόλη, Ἄγγελος Κυρίου θὰ τοὺς τρέψει σὲ φυγή.

Ὁ Μωάμεθ διέταξε ἀπανωτὲς ἐπιθέσεις κατὰ τῶν τευχῶν καὶ ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τῆς πύλης τοῦ Ρωμανοῦ, τὶς ὁποῖες οἱ Χριστιανοὶ ἀπέκρουσαν μὲ ἐπιτυχία. Τὰ ξημερώματα τῆς 29^{ης} Μαΐου, ὅπως γράφει ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος⁵, «ἐκυμᾶτιξεν εἰσέτι ἐπὶ τῆς πύλης τοῦ Ρωμανοῦ ἡ ἀετοφόρος τοῦ κράτους σημαία» καὶ ὁ βασιλεὺς ἀνέκραξε μὲ ἀγαλλίαση «Συστρατιῶται καὶ ἀδελφοί, ἡμῶν ἐστὶν ἡ νίκη, ὁ Θεὸς ὑπερ ἡμῶν πολεμεῖ». Ὁ Μωάμεθ ἦταν ἀνήσυχος, γιὰτὶ ἂν ἀποτύγχανε καὶ τὴν ἡμέρα αὐτὴ νὰ καταλάβῃ τὴν Πόλη, θὰ ἦταν προβληματικὴ ἡ συνέχιση τῆς πολιορκίας. Διέταξε ἀκόμη ἰσχυρότερες καὶ ἀσταμάτητες ἐπιθέσεις. Πρὶν οἱ Χριστιανοὶ προλάβουν νὰ ἐπισκευάσουν τὰ τεῖχη, δέχθηκαν βροχὴ ἀπὸ βέλη καὶ ἀκόντια. Οἱ δυνάμεις τους ἄρχισαν νὰ ὑποχωροῦν. Τότε ὁ σουλτάνος διέταξε νὰ ἐπιτεθοῦν τὰ τάγματα τῶν Γενιτσάρων μὲ ὄρημ ἄλλα καὶ σὲ πλήρως συγκροτημένη διάταξη. Ὁ ἴδιος ὁ Μωάμεθ τοὺς ὠδήγησε ὡς τὴν τάφρο, ἐνθαρρύνοντας τους. Ἐκούραστοι, γερὰ ἀρματωμένοι οἱ Γενίτσαροι ὤφουσαν πᾶνω στὸν φράχτη γιὰ νὰ ἀνατρέψουν τὰ ἀναχώματα τῶν Βυζαντινῶν καὶ νὰ τοποθετήσουν τὶς σκάλες τους. Οἱ Χριστιανοὶ εἶχαν ἀσταμάτητα πολέμησει ἀπεγνωσμένα ἐπὶ 4 ὥρες, γιὰτὶ ἐγνώριζαν ὅτι, ἂν ἔκαναν πίσω, αὐτὸ θὰ ἦταν τὸ τέλος. Πίσω τους, μέσα στὴν Πόλη σήμαιναν πάλι οἱ καμπάνες τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἕνας μεγάλος ψίθυρος προσευχῆς ἀνέβαινε στὸν οὐρανό.

Ὁ ἀγώνας στὸν φράχτη ἦταν τώρα σῶμα πρὸς σῶμα. Ἐπὶ μίαν

5. Ἰστ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους, Ἐκδ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗ-ΝΙΚΑ, τόμ. Ε', Μέρος Πρῶτον, σ. 350.

ογεδόν ώρα οι Γενίτσαροι δὲν μπορούσαν ν' ἀνοίξουν δρόμο καὶ ἔτσι οἱ Χριστιανοὶ ἄρχισαν νὰ εὐελπιστοῦν ὅτι ἡ ἐπίθεση ἐξασθένιζε. Ἡ μοῖρα ὅμως εἶχε ἄλλιως ἀποφασίσει. Στὴν γωνία τοῦ τεύχους τῶν Βλαχερνῶν, ἀκριβῶς πρὶν ἔνωθῆ μετὰ τὸ τεῖχος τοῦ Θεοδοσίου, ὑπῆρχε, μισοκρυμμένη ἀπὸ ἕναν πύργο, μία μικρὴ πύλη ἐξόδου γνωστὴ ὡς Κερκόπορτα. Εἶχε φραγθῆ πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια, ἀφοῦ διαδεδομένη ἦταν ἡ φήμη ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ ἐπρόκειτο νὰ εἰσβάλῃ ὁ ἔχθρος στὴν Πόλη. Ἡ ἱστορία διδάσκει ὅτι ἀπλῆς συμπτώσεις προκαλοῦν μοιραῖες ἐξελίξεις. Ἐτσι ἡ Κερκόπορτα εἶχε ἀνοιχθῆ τὴν προηγουμένη τῆς ἐφόδου κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος, γιὰ νὰ ἐπιχειρηθῆ ἔξοδος καὶ ἐπίθεση ἐναντίον τῶν Τούρκων ἀπὸ τὰ νότια καί, καθὼς ἦταν μικρὴ, λησιμόνησαν νὰ τὴν κλείσουν. Μερικοὶ Τούρκοι τὴν παρετήρησαν, πέρασαν μέσα ἀπὸ τὴν αὐτὴ πύλη ἵππων καὶ ἀρχίσαν νὰ ἀνεβαίνουν μὲ σκάλα πρὸς τὸν πύργον καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐπὶ τῶν τευχῶν. Ἐὰν μπορούσαν ἄνετα νὰ ἐξοντωθοῦν, ἂν αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν στιγμή ἡ μοῖρα δὲν ἔπαιξε τὸ ἄλλο ὀλέθριο παιχνίδι τῆς.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου τραυματίσθηκε ὁ Ἰουστινιανὸς πιθανὸν στὸν θώρακα. Γιὰ τὴν σοβαρότητα τοῦ τραυματισμοῦ του δίστανται οἱ μαρτυρίες. Ὁ Γενοῦτάης ἀρχηγός, προφανῶς ὑποφύροντας, παρεκάλεσε τοὺς ἄνδρες του νὰ τὸν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὸ πεδῖον τῆς μάχης. Ὁ Κωνσταντῖνος τὸν παρακάλεσε νὰ μὴν ἐγκαταλείψῃ τὸν ἀγῶνα, ἀλλὰ ὁ Ἰουστινιανὸς εἶχε τοιαύτην ἐπιμέλειαν νὰ φύγῃ. Οἱ στρατιῶτες του τὸν μετέφεραν στὸ λιμάνι, ἀπ' ὅπου τὸν παρέλαβε γενονατικὸ πλοῖο. Δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξακριβωμένο - ἂν καὶ φαίνεται πιθανώτερο - ὅτι προηγήθηκε ὁ τραυματισμὸς τοῦ Ἰουστινιανῆ τῆς εισόδου τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Κερκόπορτα. Αὐτὸ ὅμως πρὸς εἶναι βέβαιο εἶναι πῶς ἐπεκράτησε σύγχυση ἐξ αἰτίας τῶν δύο αὐτῶν γεγονότων, δηλ. τῆς εἰσβολῆς τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Κερκόπορτα καὶ τῆς ξαφνικῆς ἀποχώρησής τοῦ Γενοῦτάτῃ ἀρχιστρατήγου. Ἀρκετοὶ συνεπέθαναν ὅτι ἡ μάχη εἶχε χαθῆ. Κάποιος τρομαγμένος φώναξε ὅτι οἱ Τούρκοι εἶχαν μπεῖ μέσα στὸ τεῖχος, ἐνῶ ὅλοι οἱ Γενοῦτάτες ἀκολούθησαν τὸν Ἰουστινιανὸν καὶ ἀπεχώρησαν. Ἐτσι ἐπέπεσε τὴν κρισιμώτερη φάση τῆς πολιορκίας νὰ τὴν ἀντιμετωπίσῃ μόνος ὁ ἡρωικὸς αὐτοκράτωρ μετὰ τοὺς Ἕλληνας συμπολεμιστὰς του καὶ λίγους Ἐνετούς. Ὁ Μωάμεθ, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Ρωμανοῦ, στὸ ἄλλο μέρος τῆς τάφρου ἀντελήφθη τὸν πανικὸ καὶ κραυγάζοντας, κατὰ τὸν Κριτόβουλο, «ἡ Πόλι εἶναι δική

μας» διέταξε τοὺς Γενιτσαροὺς νὰ ἐπιτεθοῦν ἐκ νέου. Οἱ γενναῖοι ὑπερασπιστὰς τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀντεπετέθησαν προβάλλοντας πεισματώδη ἀντίσταση. Τὸ βάρος ὅμως τῶν πολυαριθμῶν Ὀθωμανῶν τοὺς ὄθησε πρὸς τὸ ἑσωτερικὸ τεῖχος, μπροστὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὑπῆρχε ἑσωτερικὴ τάφος πρὸς εἶχε ἐκβαλυνθῆ κατὰ τόπους, ἐπειδὴ οἱ Βυζαντινοὶ ἔβραζαν ἐκεῖ γῶμα γιὰ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ φράχτη. Πολλοὶ Ἕλληνες βρέθηκαν μέσα σὲ αὐτὰ τὰ βαθουλῶματα τῆς ἑσωτερικῆς τάφρου καὶ θανατώνονταν ἀπὸ τὰ βέλη τῶν Τούρκων πρὸς βρισκόμενα πληότερα. Σὲ λίγο πολλοὶ Γενίτσαροι ἀνέβηκαν στὸ ἑσωτερικὸ τεῖχος χωρὶς μεγάλη ἀντίσταση. Καὶ ξαφνικὰ κάποιοι ἀντικρούζοντας τὴν ἡμισέληνον νὰ κυματίζῃ στὸν πύργον πάνω ἀπὸ τὴν Κερκόπορτα, ὅπου πρὶν ἀπὸ λίγο ἐκμηάτιζε ὁ δικέφαλος αἰετὸς τοῦ Κωνσταντίνου, ἐκράνυσε δυνατὰ μετὰ ἀλόγιστον «ΕΛΛΩ Η ΠΟΛΙΣ».

Τὴν ὥρα πρὸς αὐτοκράτωρ παρότρυνε σθεναρὰ τὸν Ἰουστινιανὸν νὰ μὴν ἐγκαταλείψῃ τὸν ἀγῶνα, τοῦ ἀναγγέλληκε ἡ εἰσοδος τῶν Τούρκων ἀπὸ τὴν Κερκόπορτα. Ἐσπευσε ἀμέσως ἐκεῖ, ἀλλὰ ἦταν ἤδη ἄργα. Οἱ Τούρκοι εἰσέδυσαν συνεχῶς ἀπὸ αὐτὴν, οἱ δὲ ὑπερασπιστὰς τῆς Βασιλεύουσας ἦσαν λίγοι γιὰ νὰ τοὺς ἀπωθήσουν. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐκάλεσε τότε πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Λύκου καὶ πρὸς τὰ ρήγματα στὸν φράχτη. Ὁ νεώτερος αὐτὸς Λεωνίδας μάταια προσπάθησε ν' ἀνασυντάξῃ τοὺς Ἕλληνας. Ἡ σφαγὴ ἦταν ἀνυπολόγιστη. Ὅπως περιγράφουν οἱ ἱστορικοὶ τῆς Ἀλώσεως, ὁ βασιλεὺς, πρὸς εἶχε ὑπεράνθρωπα ἀποκρούσει τέσσερις μεγάλες ἐφόδους τὴν τελευταίαν ὥρην, εἶδε τὴν ἐλπίδα του νὰ χάνεται. Οἱ ἔχθροὶ ὄφρα ὄφρα μετὰ λυσσαλέα ὄρμη καὶ αὐτὸς εἶχε περικυκλωθῆ ἀπὸ παντοῦ. Τότε μετὰ χαλῶδινῃ δυνάμει, χωρὶς νὰ διστασῇ οὔτε μία στιγμή, κέντρισε τὸ ἀλόγιστον καὶ ὤρμησε στὸ πικνότερο στίφος τοῦ ἐχθροῦ, ἀγωνιζόμενος ὡς ὁ τελευταῖος στρατιώτης: «καὶ τὸ αἶμα ποταμῶν ἐκ τῶν ποδῶν καὶ τῶν χειρῶν αὐτοῦ ἔρρεεν», γράφει ὁ Σφραντζῆς. Γύρω του μάχονταν μετὰ ἐπιπέδους, ὑπεράνθρωπες προσπάθειες, ψυχωμένοι ἀπὸ τὸν τιτάνειο ἀγῶνα τοῦ βασιλέως, ὁ γενναῖος Ἰωάννης Φραντζίσκος ντὲ Τολέντο, ὁ ἐξάδελφος τοῦ Κωνσταντίνου Θεοφίλος Παλαιολόγος, ὁ Καντακουζηνός, ἄλλοι Παλαιολόγοι, οἱ καλούμενοι Μετοχιταῖοι, πατέρας καὶ γιῶς, καὶ ὁ πιστὸς συμπολεμιστὴς τοῦ Ἰωάννη Δαλιμάτης. Ἀναχαίτιζαν ὅσους τοὺς ἐπετίθεντο ἀπὸ τὰ ὀπισθεν καὶ γκρέμιζαν ὅσους προσπαθοῦσαν ν' ἀνεβῶν στὰ τεῖχη. Μαζὶ τοὺς οἱ ἀδελφοὶ Bochiardi, Ἐνετοί, φημιόμενοι κατὰ τὸν Σφραντζῆ

για τὰ ἡρωικά τους κατορθώματα. Ὅλοι ὅμως ἀναγκάσθηκαν νὰ ἐνδώσουν στὸν χεμίραρο των ἔθρικων ὀρδῶν ποὺ ἐνισχύονταν κάθε στιγμή. Οἱ περισσότεροὶ ἀξιωματικοὶ καὶ μαζὶ τους 800 ἀπὸ τοὺς τελευταίους ὑπερασπιστὲς ἔπεσαν ἡρωικά. Οἱ ὑπόλοιποι συμπαράσφθηκαν ἀπὸ τὸ σμήνος τῶν ἀπὸ παντοῦ λυσσώδως ἐπιτιθεμένων Ὀθωμανῶν. Ἡ ἄμυνα εἶχε σπάσει ὀλοκληρωτικά. Ὁ Κωνσταντῖνος εἶδε ὅτι ἡ αυτοκρατορία εἶχε καθῆ ὀριστικά καὶ ὁ ἴδιος δὲν εἶχε καμμία ἐλπίδα νὰ ἐπιζήσῃ. Τὴν στιγμή αὐτή, κατὰ τὸν ἱστορικό τῆς Ἀλώσεως Δούκα, ὁ βασιλεὺς ὀλομόναχος ἐναντίον των ἔχθρων, «μονώτατος ἀπολειφθεὶς», «ἔλεπεν λόγον λύτης ἄξιον»: «οὐκ ἔστι τις τῶν χριστιανῶν τοῦ λαβεῖν τὴν κεφαλὴν μου ἀπ' ἐμοῦ»; (Δὲν ὑπάρχει χριστιανὸς νὰ μοῦ πάρῃ τὸ κεφάλι;). Μόλις πρόφερε τὶς λέξεις αὐτές, πάντα κατὰ τὸν Δούκα, ἕνας Τούρκος τὸν τραμάτισε στὸ πρόσωπο. Ὁ Κωνσταντῖνος ἀνταπέδωσε ἀμέσως τὸ χτύπημα, ἀλλὰ ἕνας ἄλλος ἀπὸ πίσω τοῦ κατέφερε καίφιο, θανάσιμο πλήγμα. Ὁ θρυλικὸς βασιλεὺς ἔπεσε ὅπως καὶ ἡ Βασιλεύουσα, ἡ καρδιά του Ἐλληνισμοῦ, ὅχι μὲ χτύπημα κατὰ μέτωπον, ἀλλὰ ἀπὸ πίσω, ὑπούλα καὶ ἀνανδρα. Καὶ ἔμεινε ἐκεῖ κείμενος, ἀνάμεσα σὲ μυριάδες νεκρῶς, ἀγνωστος, ἀφοῦ στὴν τελευταία κρίσιμη φάση τῆς μάχης εἶχε βγάλει τὰ διακριτικά καὶ τὰ αυτοκρατορικά διάσημα. Τὰ ἐρυθρὰ πέδιλα μὲ τοὺς χρυσοὺς δικεφάλους, ποὺ ἀκόμα φοροῦσε, οὐδεὶς τὰ παρέτηρε μετὰ στὰ στήφη τῶν ἀλλοφρόνων καὶ ἀλλαξαζόντων Ὀθωμανῶν ποὺ ἔτρεχαν στὰ ἐνδότερα τῆς Πάγκαλης Πόλης; γιὰ νὰ λεηλατήσουν καὶ νὰ καταστρέψουν πολιτιστικά ἐπιτεύγματα αἰώνων Ἐλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ. Ἔτσι, ὡς ἄπλὸς στρατιώτης, ἡρωικὰ καὶ ἀπαλάντευτα, ἀφῆκε τὴν τελευταία του πνοὴ ὁ νέος Λεωνίδας, στοιχῶντας στὸ πρότυπο τῶν ἀρχαίων Σπαρτιατῶν καὶ τῶν Χριστιανῶν μαρτύρων. Ὁ Σφραντζῆς τονίζει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος θυσιάσθηκε ἡρωικά γιὰ ν' ἀποτρέψῃ τὸν ὄλεθρο τῆς Πόλεως καὶ τὴν ταπεινώση τοῦ λαοῦ του.

Ἡ κραυγὴ ὅτι χάθηκε ἡ Πόλη ἀντηχοῦσε παντοῦ. Ἀπὸ τὸν Κεράτιο κόλπο διακρίνονταν πιά οἱ τουρκικὲς σημαίες νὰ κυματίζουν στοὺς ψηλοὺς πύργους τῶν Βλαχερνῶν, ὅπου ὁ αυτοκρατορικὸς δικεφάλος ἀετὸς κυμάτιζε πρὶν ἀπὸ λίγο. Κατὰ τὸν γενικὰ ἀξιόπιστο Κριτόβουλο, οἱ Τούρκοι ὀπλίτες εἰσχωροῦσαν ἀκάθεκτοι στὴν Πόλη, βαιοπραγοῦσαν, συλοῦσαν καὶ ἀσχημονοῦσαν. Μὲ πελέκεις ἔσπαζαν τὶς πύλες τοῦ περικαλλοῦς ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, λεηλατοῦσαν καὶ ἐμίαιναν τὸ ἱερὸν τέμενος τῆς Χριστιανοσύνης. Ὅλες οἱ περὶ

τῆς Ἀλώσεως πηγὲς καὶ παραδόσεις μαρτυροῦν ὅτι ἡ Βασιλὶς τῶν Πόλεων κυριεύθηκε ἐξ ἔφθου καὶ παραδόθηκε σὲ πλήρη διαπραγῆ μὲ τὴν παρακίνηση τοῦ Σουλτάνου. Ὁ Μωάμεθ μπῆκε τὸ ἀπὸγευμα θριαμβευτικά στὴν Πόλη. Ἀπὸ τὰ πρῶτα του μελήματα ἦταν νὰ πληροφορηθῇ τὴν τύχη τοῦ Κωνσταντίνου, ἀλλὰ ἀσάφεια ὑπάρχει στὶς πηγὲς ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο. Εἶχε ἀργότερα κυκλοφορήσει ἢ φήμη ὅτι δύο Τούρκοι στρατιῶτες, ποὺ ἰσχυρίζονταν πῶς εἶχαν σκοτώσει τὸν αυτοκράτορα, ἔφεραν τὸ κεφάλι του στὸν Σουλτάνο, ποὺ τὸ ταφίχε καὶ τὸ ἔστειλε νὰ ἐπιδειχθῇ στὶς ἰσλαμικὲς αυτοκρατορίες ὡς ἀπόδειξη τῆς κραταιᾶς νίκης του. Ἄλλοι ὅμως ὑποστήριζαν ὅτι οὐδέποτε βρέθηκε τὸ σῶμα τοῦ ἡρωικοῦ τελευταίου αυτοκράτορα. Ὁ Σφραντζῆς, ὁ ἀφοσιωμένος φίλος του, συγκέντρωσε ἀρκετὰ στοιχεία καὶ κατέληξε ὅτι τὸ βεβαιότερο ἦταν πῶς ὁ Σουλτάνος ἔστειλε νὰ βροῦν ὀπωδῆποτε τὸ σῶμα τοῦ ἀντιπάλου του. Καὶ ὅταν ἐντοπίσθηκε ἀκέφαλος νεκρὸς, μὲ τὸν δικέφαλο κεντημένο στὰ σανδάλια καὶ ἀποτυπωμένο στὶς κνημίδες, ὑπέθεσαν ὅτι ἦταν ὁ αυτοκράτωρ καὶ τὸν παρέδωσαν στοὺς Ἕλληνες γιὰ νὰ ταφῇ. Σὲ μεταγενέστερους αἰῶνες ἕνας ἀνώνυμος τάφος στὴν συνοικία Βεφὰ δειχνόταν στοὺς εὐσεβεῖς ὡς ἡ τελευταία κατοικία τοῦ μάρτυρα -ὑπερασπιστῆ τοῦ Ἐλληνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ἡ γνησιότητα ὅμως τοῦ τάφου αὐτοῦ ἔχει ἔντονα ἀμφισβητηθῆ⁶ καὶ σήμερα ἔχει λησμονηθῆ⁷. Ἀντίθετα ἕνα Σλαβικὸ Χρονικὸ⁸ ἀναφέρει ὅτι τὸ κεφάλι θάφτηκε κάτω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τὸ σῶμα στὸ Πέραν. Ὅλα ὅμως αὐτὰ ἀνήκουν στὸν χῶρο τῶν ἀνεξακριβῶτων παραδόσεων.

Πῶς ὅμως περιγράφει τὸν Κωνσταντῖνο ὁ ἐπιγραμματικὸς Κριτόβουλος, ὁ ὁποῖος ἀπ' ὅλους τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Ἀλώσεως ἐπιρεάσθηκε περισσότερο στὴν γλώσσα, στὸ ἔφος καὶ στὴν σύλληψη τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι ἀπὸ τὸν μεγαλύτερο ἱστοριογράφο ὄλων τῶν ἐποχῶν, τὸν ἀντικειμενικὸ Θουκυδίδη; Πῶς ὁ Κριτόβουλος σκιαγραφεῖ τὸ πνεῦμα, τὸ ἦθος καὶ τὸ ἡρωικὸ τέλος τοῦ θρυλικοῦ αυτοκράτορα; (Σὲ ἀρκετὰ ἐλεύθερη δική μου νεοελληνικὴ ἀπόδοση):

«Πεθαίνει στὸ πεδίο τῆς μάχης ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος. Σῶφρων

6. S. Ranciman, *Ἡ Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, ἐκδ. Μπεργαδῆ, Ἀθήνα 1979, σ. 195.

7. βλ. Ranciman ὁ.π.τ., σελ. 259, σημ. 15, γιὰ πηγές.

8. Ranciman σ. 126.

καὶ μετρημένος στήν καθημερινή του ζωή, φρόντιζε στοῦ ἑπακρου νὰ ζῆ μὲ φρόνηση καὶ ἀρετή, ἄνθρωπος μεγάλης παιδείας, ἱκανὸς ὅσον οὐδεὶς τῶν προγενεστέρων βασιλέων στήν διακυβέρνηση τοῦ κράτους, προικισμένος ν' ἀντιλαμβάνεται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον τὸ κοινὸ συμφέρον, ἀκόμη δὲ ἱκανώτερος νὰ τὸ ἐπιλέγῃ εὐστροφὸς ὁμιλητής, δεινὸς νὰ κατανοῇ τὴν ἐκάστοτε πολιτικὴν κατάσταση, προσόντα ποὺ κάποιος (δηλ. ὁ Θουκυδίδης) ἀπέδωσε στὸν Περικλῆ ἄριστος νὰ πιθανολογῇ τὰ μέλλοντα, ἀποφασισμένος καὶ νὰ κάνῃ καὶ νὰ ὑφίσταται τὰ πάντα γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὸν λαό του. Ὁ ἡγέτης αὐτός, ἂν καὶ γνώριζε πολὺ καλὰ τὸν κίνδυνον ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν πόλιν καὶ ἂν καὶ μποροῦσε νὰ σωθῆ ὁ ἴδιος, πρᾶγμα ποὺ πολλοὶ τὸν προέτρεπαν νὰ κάμῃ, δὲν τὸ θέλησε, ἀλλὰ προτίμησε νὰ πεθάνῃ μὲ τοὺς συμπολεμιστὲς του γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὸν λαό του (εἶλε τὸ ξαναποθανεῖν τῇ πατρίδι καὶ τοῖς ἀρχομένοις) μᾶλλον δέ, προτίμησε νὰ πεθάνῃ πρῶτα αὐτὸς γιὰ νὰ μὴ δεῖ τὴν Πόλιν νὰ κυριεύεται καὶ τοὺς κατοίκους της νὰ σφάζονται μὲ ὠμότητα καὶ νὰ ὀδηγοῦνται ταπεινωμένοι στήν αἰχμαλωσία».

Αὐτὸς ὁ ἱκανός, ὁ ἔντιμος, ὁ σώφρων καὶ ψυχωμένος ὅσο λίγοι ἡγεμόνες, στήν ἑλληνικὴ ἱστορία, αὐτὸς ὁ νέος Περικλῆς, κατὰ τὸν Κριτόβουλο, ἂν εἶχε προλάβῃ νὰ κυβερνήσῃ τὸ βυζαντινὸ κράτος νωρίτερα, εἶναι βέβαιον ὅτι θὰ μεγαλοουργοῦσε πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ. Ἀλλὰ δὲν πρόλαβε. Ἡ τραγικὴ ὅμως ἱστορικὴ συγκυρία, ὁ πόνος καὶ οἱ θρήνοι ἐλειτούργησαν καὶ θετικά. Ἔκαναν τὸν μαρμαρωμένο βασιλιὰ νὰ ζῆ αἰῶνια στὶς ψυχὲς μας ὡς ἀκατάλυτο, διαχρονικὸ σύμβολο ἡγέτη, ὑπερ-χρονικὸ πρότυπο ἡρωισμοῦ, ἀγῶνα καὶ ἐλπίδος γιὰ τὴν ἀνάσταση τοῦ Γένους καὶ τηλαυγῆ φάρο ἤθους στήν ἀνατολὴ τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.